

FEKETE CSABA

**Sárospataki ábécéskönyv töredéke
az 1660-as évek második feléből***

Jelenleg emez ábécéskönyvünk fatáblát vagy karton papírtáblát pótló töredékekből regisztrálható, mint több előzménye. Előzőleg ezt a tételt RMK I. 1081a, újabban RMNy 3476A számmal iktatta a hazai nyomtatványok sorába könyvészetünk. Fennmaradt töredékei alapján kétségtelenül létezett, tartalmát megközelítőleg leírhatjuk, nyomtatási idejét majdnem évre meghatározhatjuk. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában¹ maradt meg. A kiadvány feltételes keltezésének támpontja csupán az volt előzőleg, hogy mikor és hol jelent meg a nyomtatvány, melynek kötésében lappangott. Öröklött vélekedés szerint debreceni nyomtatványnak tekintették. Az RMNy munkálatai közepette állapította meg V. Ecsedy Judit, hogy Patakon nyomtatták. A szakirodalom eddig nem figyelt fel rá.²

Patak és Debrecen nyomtatványai 1660–1670 táján

Hol és mikor kötötték be azt a példányt, amelyben megmaradt ez a pataki töredék? Három lehetőséget is föl kell vetnünk. Az alább megemlített adathiány miatt ez összefügg egy másik kérdéssel. Ezért előbb ezt tekintjük át, jöllehet ez első pillantásra kitérőnek tűnhet. Kutatóstörténeti és tudománytörténeti szempontból sem közömbös, hogy mi vezette arra Lugossy Józsefet (1812–1884) vagy Géresi Kálmánt (1841–1921) és korát, hogy debreceni nyomtatványnak véljék a pataki ábécéskönyv töredékét. Erre jórészt megfelelhetünk, ha összehasonlítjuk Patak és Debrecen e korbéli nyomtatványait és mennyiségi adatait.

Debrecen város nyomdájának 17. századi termékeiről még ma is erősen hiányosnak ítélnéljük bibliográfiai és egyéb ismereteinket. A város újabb nyomdatörténete szinte végleges és kétségbe sem vont adatként említi, hogy [a debreceni nyomda alapítása utáni évtizedektől, tehát már a 16. század végétől] „kezdve fokozatosan

* Készült az OTKA K 73139-es számú pályázatának keretében.

¹ Mai hivatalos nevén: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár.

² Nem említi BENDA Kálmán–IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. Szintén nem tud róla MÉSZÁROS István: *Első magyar ábécéskönyveink*. = *Pedagógiai Szemle* (10.) 1960. 1004–1015.; illetve In: *A magyar olvasástani története*. Szerk.: ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna. Bp. 1990. Tankönyvkiadó; 2. kiadás: Bp., 2001.

csökkent a kiadványok száma, 1652-től 1660 végéig pedig egy könyv sem hagyta el a sajtót.³ Bár ma egyet sem ismerünk a megnevezett időből, ismereteink hiánya nem bizonyíték arra, hogy valóban nem nyomtatott a debreceni officina semmit csaknem egy évtizedig. De amint 1660-ban Várad elesett, Martonfalvi Tóth György és diákjai Debrecenbe menekültek, mindjárt működni kezdett a sajtó.⁴ A város török időkben megélt – Bartha Boldizsár *Chronicájából*⁵ jól ismert – viszontagságai ellenére a majdnem egy évtizedes szünetelés végleges nyomdatörténeti tényként való rögzítésében kételkednünk kell. Ismereteink hiányára a kevés (2–300 vagy némelykor még 100-nál is kevesebb) példányban nyomtatott könyvek⁶ jelentős mértékű pusztulása lehet az egyik magyarázat, vagy eddig nem ismert körülmény. Például az, hogy háborús események vagy éhség és járvány miatt menekülnie kellett a nyomdának.⁷ De nyilvántartott adataink között is van bizonytalan, vagy egyenesen hibás. Például 1667-ből valószínűleg egyetlen debreceni nyomtatványt sem ismerünk, mert ameddig példánya elő nem kerül, addig azt gyaníthatjuk, hogy a Bod Péter könyvtárának jegyzékelése során leírt „Köleséri Pál »Keresztyenne« 1667”⁸ tévedés, diktálás után írt elhallás „Köleséri Sámuel: Szent Írásnak rá-májára vonatott fél keresztyén... 1677” helyett.⁹ Évente, vagy legalább némelyik évben bizonytalannal több, mára teljesen ismeretlen nyomtatvány készülhetett; így túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy 1674-ben nem csupán egyetlen 4° temetési prédikáció (146 lap)¹⁰ hagyta el Karancsi György sajtóját,¹¹ avagy Rosnyai János¹² is

³ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 57.

⁴ Fodorik Menyhárt deák (kompaktorból lett nyomdász) hagyatéki elszámolását a város 1663-ban intézte, l. CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története (1561–1611)*. Debrecen, 1911. 337. (XII. okmány). Ismereteink szerint 1661-ben (?) történt elhalálzásáig ő volt a nyomda vezetője.

⁵ RMK I. 1032.

⁶ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 42–43.

⁷ Patakon a fejedelmi nyomda is azért nem működött az 1663–1664. évben, mert „a nyomda felszerelését Bocskai István főispán valamelyik zempléni birtokán helyezték biztonságba, és csak 1665-ben szállíthatták vissza Patakra”. (TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. Magyar Helikon, 51.)

⁸ DÉZSI Lajos: *Bod Péter könyvtárának sorsa*. = Magyar Könyvszemle (3.) 1895. 191.

⁹ RMK I. 1209. – BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 333. nem kérdőjelezi meg. – Az RMNy Appendix 249. (más megfontolással is) kellő ok nélkül feltételezett (azaz nemlétező) kiadásként törölte.

¹⁰ RMK I. 1158.

¹¹ 1662–1676 között vezette a nyomdát. Összehasonlításképp, műhelyében készült az 1664. évben: BÁTHORI Mihály: *Hangos trombita*. In: RMK I 1010. – 8° 208 lap, benne: *Halotti prédikáció*. In: RMK I 1011.; KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Pestis pestise*. In: RMK I. 1012. – 8° 138 lap; ugyan-csak az ő *Anglicum spicilegiuma*. In: RMK II. 1030. – 8°, 49 lap; MARTONFALVI TÓTH György: *Examen logicum undecim decadibus absolutum*. In: RMK II. 1032. – 12°, 180 lap; szintén az ő kiadásában RAMUS *Dialecticae libri II*. In: RMK II. 1031. – 12°, 704 lap. Ez összesen 1279 lap terjedele-m, ebből 395 8° és 884 12°.

¹² 1677–1682 között vezette a nyomdát. Összehasonlításképp, műhelyében készült az 1679. évben: DIÓSZEGI KIS István: *Kiosztatott talentom*. In: RMK I. 1229. – 4°, 321 lap; FELVINCI Sándor: *A Jehova nevében a pestisről*. In: RMK I. 1230. – 8°, 156 lap; KABAI BODOR Gellért: *A jó elől-*

nyomtathatott többet 1678-ban 61 lapnál, ennyi a terjedelme tudniillik a Kabai Bodor Gellért öt prédikációját tartalmazó 8° kötetének.¹³

Fejedelmi nyomdaként működött Patak officinája, gondosan összevásárolt felszereléssel,¹⁴ mégis egy évtizednél hosszabb idő kellett elindításához. Ugyanis egyik nyomdász sem vállalkozott rá, akit meghívtak volna, noha az első nyomdász fizetése vetekedett a várbeli másodkapitányéval.¹⁵ A nyomdában a puritán munkák egymás után jelentek meg, és Takács Béla számítása szerint Rosnyai János sajtóját 1669-ben összesen 2478 lapra terjedő munka hagyta el.¹⁶ Debrecen kiadványai ebben az időben ennek a mennyiségnek csak kis hányadát érték el. Rosnyai János mindkét városban való működése miatt ennyire feltűnő különbséget valószínűleg nem magyarázhatunk csupán a nyomtatványok pusztulásából következően korlátozott ismereteinkkel, hanem a pénz hiányára is gondolnunk kell. Medgyesi Pál nem volt szegény ember, és kapott a fejedelmi udvartól költséget a nyomtatásra. Debrecen sajtóján nem nyomtatták sorozatban és ismétlődő kiadásokban senki munkáit gazdag pártfogók vagy az erdélyi fejedelem költségén. A 17. század második felében nem lehettek oly módosak Debrecen tőzsérei és polgárai, mint a reformáció századában: ismételt sarc, rablás, tűzkár sújtotta őket.¹⁷

Ennek fényében más elgondolás illik Debrecenben az 1670-ben nyomtatott Martonfalvi Tóth György-féle *Exegesisre*,¹⁸ mert ez az apró betűs latin kötet maga 1155 lapra terjed ki (tartozékai nélkül). Ennek kézírásból való szedése, korrigálása, nyomtatása, kötése sokkal több bajjal járt, mint az említett nagyobb formátumú, de kis terjedelmű magyar munkáké. Elképzelhetjük, hogy elveszett egyleveles és né-

járóknak. In: SZTRIPSKY Hádor: *Adalékok Szabó Károly régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711.* Bp. 1912. I. 2094 – 4° 23 levél; KOMÁROMI CSIPKÉS György prédikációinak 2. kötete: *Concionum sacrarum centuria secunda.* In: *RMK* II. 1440. – 8° 312 lap; KÖLESÉRI Sámuel három munkája: *Disputatio philosophica.* In: *RMK* II. 1442. – 4° 8 levél), *Disputatio theologica.* In: *RMK* II. 1441. – 4° 12 levél, *Halotti idvességes tanítás Dobozi István temetésének alkalmatosságával.* In: SZTRIPSKY: *i. m.* I. 2095 – 4° 10 levél; MARTONFALVI TÓTH György: *Tanító és czáfoló theológia.* In: *RMK* I. 1231. – 12° 628 lap; végül *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri.* In: *RMK* II. 1443. – 4°, 10 levél. Ez összesen 1543 lap terjedelmű, ebből 447 4°, 468 8° és 628 12°.

¹³ *RMK* I. 1220.

¹⁴ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 8–17.

¹⁵ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 18.

¹⁶ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 189.

¹⁷ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 28–29.

¹⁸ *RMNy* 3362. – SZABÓ Károly (*RMK* II. 1230) nem regisztrált egyetlen példányt sem a Debreceni Református Kollégium könyvtárában, pedig a ma is meglévő már a 17. században itt volt (a régi jelzetek bizonyossága szerint), ugyanakkor Révész Kálmán (1860–1931) professzor, majd püspök debreceni példányáról tudott. – L. még a 32. lábjegyzetet.

hány leveles kisnyomtatványok¹⁹ mellett az év nagyobb részében ezzel volt elfoglalva a Karancsi György vezette nyomda, ezért kevésbé kell kételkednünk, hogy csupán ez az egy ismeretes abból az évből debreceni nyomtatványként.

1670 után egy esztendővel fordult a kocka. Elkezdődött – perekkel – a protestánsok gyász évtizede, mely gályarabsággal és exiliummal folytatódott. Debrecen menedékvárossá vált, ellenben Patak kollégiumi diáksága, könyvtára és nyomdája menekülésre kényszerült. 1671 október 20-tól Patakon a könyvnyomtatást több mint egy évszázadra (1807-ig) megszakította az ellenreformáció. A városi tanács Debrecenben leltározta a pataki műhely felszerelését 1674-ben;²⁰ itt őrizték mindaddig, míg a labancok 1705-ben mindkét nyomdát szét nem dúlták.²¹ A korábbi fejedelmi nyomdász Debrecenből mindjárt ment tovább Kolozsvárra; gyaníthatóan Veregyházi Szentel Mihály mellett dolgozott 1677-ig, bár már 1672 júniusában hívták, hogy térjen vissza Debrecenbe.²² Mindezt a ma meglévő (és az eltűnt példányok mára ismeretlen) kötése miatt is számításba kell vennünk, mert másodlagos kötetzeti felhasználásnak köszönhetjük töredékes ábécénk megmaradását.

Martonfalvi Tóth Györgynek a William Ames alapján kiadott 12° és valóban öreg, azaz igen vastag kötet, melynek 132×70 mm a táblája, és a kötet vastagsága is 70 mm, a töredékekkel csaknem azonos méretű. A 128 × 68 mm átlagos méretű levélké és a ráhajló bőr vastagsága éppen kitölti a táblát. Előkerült egy sima, teljesen dísztelen fehér hártába kötött példány is dolgozatomból írásközben, ennek 130×75 mm a metszésre kissé ráhajló táblája, szintén 70 mm a vastagsága.²³ A műnek valamelyik ma már nem létező, vagy azonosíthatatlanul lappangó példányának az első és hátsó tábláját bélelhettkék az immár restaurált levélké. Ezek mind egyazon nagyobb formátumú, azaz 8° munkából származnak.

Nemzeti könyvészetünk kezdeti évtizedeiben az egyes nyomdák betűkészletéről és kiadványairól jóval kevesebb ismeretük és segédeszközük volt elődeinknek, mint nekünk manapság. A nyomdák mellett működő könyvkötők felszereléséről, egyes bélyegzők használatáról még ma sincs kellő áttekintésünk. Leegyszerűsítve úgy tekintették tehát még néhány évtizede, mintha minden munkát megjelenése évé-

¹⁹ A debreceni nyomda 18. századi elszámolásaiban számos ilyen tétel található, ezek főként azonosíthatatlan kisnyomtatványok. Bizonytalán készültek korábbi időben is hasonló nyomdatermékek, amelyekből korunkra sem példány, sem leírás nem maradt. Vö. BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 321–409.

²⁰ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 52–53.

²¹ CSÜRÖS: *i. m.* (4. jegyzet) 339–340. (XVIII. okmány). – BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 31. – TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 55.

²² CSÜRÖS *i. m.* (4. jegyzet) 336. (XVI. okmány). – Tévesen ír januárt TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 53.

²³ Jelzetlen példány, nem tartozott az állományba. Rendezetlen duplum kötetek közé keveredett, korábban talán a Theológiai Akadémia (Debrecen) valamelyik szemináriumának könyvállományában lappangott (oda pedig a Nagykönyvtárból került). Több bejegyzett tulajdonosa közül a legrégebb: „Martinus B. Tornallyai Ab Ao. 1713.” Tábláját víz érte, felfeslett, üres papírlapokból van összeragasztva.

ben és megjelenése helyén kötöttek volna be, ezért – kevés kivétellel – a kötés típusát és korát a mű nyomtatási helyével és idejével azonosították. Debrecen történetében sűrűn emlegették ugyan a nyomda 1705-ös pusztulását,²⁴ hozzáértve az ide menekült pataki nyomdáét, de mégis – korabeli ismereteik alapján – arra következtettek 19–20. századi könyvtáros elődeink, hogy a debreceni nyomtatvány táblájából kihullott vagy kiemelt ábécéskönyv töredékei szintén debreceni nyomtatványból származnak. Tudunk is valamivel későbbi időből helyi ábécé kiadásáról (erről alább lesz még szó), ezt a 19. század utolsó negyedéig a legkorábbi magyar ábécének vélték.²⁵

Azonos formátumú pataki nyomtatvánnyal ugyanúgy megeshetett volna, hogy tábláját defektusos leveleket hasznosítva csirizelik össze; ilyen például Csúzi Cseh Jakab *Kincses tárháza*.²⁶ Nem illeszthető viszont a fele ekkora, 24°, Szokolyai Anderkó István-féle könyvecske táblájába a töredék, mert kötésének mérete jóval kisebb, körülbelül felényi.²⁷

Nem tudjuk, ki fedezte fel vagy ki és mikor emelte ki a töredék levélkéket. Lugossy József például Fraknói Józseffel csaknem azonos időben maga is bontott szét könyvtáblákat, emelt ki töredékeket,²⁸ és állandó adatszolgáltatója volt Szabó Károlynak. Vélhetően a kiemelés még a 19. században megtörtént; de aztán azok állományba való beiktatása későbbi időre maradt. Oláh Gábor (1881–1942),²⁹ aki 1904–1913 között volt kollégiumi tanár, majd könyvtárnok, a levélkéket a Református Kollégium kéziratárának állományába sorolta a 20. század elején. Rövid leírással (mai szemmel távolról sem szabványosan) katalogizált korábbi időben összegyűlt, valahol szekrényekben, jelzet nélkül együtt tárolt iratokat, leveleket, könyvtártörténeti, családtörténeti és egyéb dokumentumokat, közöttük nyomtatványok fozslányait, töredékeit, áztatmányokat és hasonlókat. A 19. század hatvanas éveitől használt leltárnaplóban az R 972 jelzetnél ezt találjuk igen szép kézírásával:

„Töredék. – 1670 előtti magyar abéce töredékei. (Consonans – »mássalzenögö«. A tíz parancsolat katolikus módra számítva.) Kikerült Debrecenben 1670-ben

²⁴ SZÜCS István: *Szabad királyi Debreczen város történelme. III.* Debreczen, 1871. 715–718.

²⁵ *RMK* I. 1254; BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 335. Megjegyzi róla: „1681-ben jelent meg a második legrégebb ma ismert magyar ábécés könyv Debrecenben. Nyomtatója ugyanaz a Rosnyai János volt, aki két évtizeddel korábban az eddig ismert legelsőt is kiadta Sárospatakon. Sajnos a későbbi kiadásokból nem maradt ránk példány.” (BENDA–IRINYI: *i. m.* 52.)

²⁶ *RMK* I. 1070.

²⁷ *RMK* I. 1097–1098.

²⁸ A „régí XVI. XVII. századbeli könyvtáblák kiáztatását [...] Toldy F. kezdte meg; utána Lugossy J. s mások szintén szerencsével kutattak, noha minden rendszer nélkül, [...] A rendszeres kutatás Fraknói Vilmos indította meg a főváros három nyilvános könyvtárában [...]” – MARKOVICS Sándor: *A legelső magyar ábécés-könyv.* = Magyar Könyvszemle (8.) 1883. 87.

²⁹ Mai jelzete Rmk 1351.

nyomtatott latin könyvnek »Martonfalvi Exegesis Libri Iⁱ medullae Amesianae« táblájából.³⁰

Látható az 1. képen, hogy az alkalmazott elnevezés ‘másban zengő’, Oláh Gábor leírása ebben nem pontos.³¹ Megfigyelése (vagy az öröklött vélemény továbbadása) így is értékes, tisztesség illesse érte; a Tízparancsolatot tárgyalva visszatérünk rá alább.

Mi maradt meg az 1670 előtti ábécéből?

Három féllapnyi töredék. Lehetetlen volna ennyiből felbecsülnünk tartalmát, ha nem ismernénk hasonló kiadványokat, ugyanazon nyomdász munkáit. A töredékek részletesebb leírása, jellemzése, szövegállományának vizsgálata nem volt lehetséges a múlt században, mert egyik különvált levél kivételével tömbként összeragadt állapotban maradtak korunkra. Eddig még senki nem foglalkozott velük. Ezek a levélkéek nem származhattak Martonfalvi Tóth György megnevezett művének Debrecenben ma is meglévő egyetlen példányából (ennek látható itt a kötése), mert táblája bontatlan. A 18. század elején még ebből a munkából tucatnyi (a 17. század óta meglévő) példányt jegyzékelték a korabeli diákkönyvtárosok.³² Aztán a 19. század második felétől a 20. század harmincas évei tájáig sok nyilván- tartásban nem található, depositoriumba, majd duplumtárba sorolt RMK- és egyéb kötetet eladtak (antikváriumoknak és magánosoknak), elcseréltek, elajándékoztak Debrecenben. Erről ma már többnyire nem rendelkezünk semmi dokumentációval,

³⁰ Az 1860-as évektől 1951-ig használt 4° lapkatalógusban a T betűnél egy tucatnyi kéziratári jelzet található, hasonló töredékek leírásával. Abban az időben a különgyűjteményt alkotó Kéz- irattárban helyeztek el – többek között – ritka nyomtatványokat.

³¹ Nem követi Pécseli Király Imre elnevezéseit, például azt, hogy ‘egymással együtt szóló’; az 1667-es latin–magyar pataki ábécé ellenben csak latin neveket említ.

³² 1706-ban csupán egyetlen tékában 13 darab volt belőle (9. 6. 1–13. jelzetűek); ezen kívül még legalább három azonosítható más tékákban (a 4. 6. 13., 11. 5. 22. és 15. D. 5. jelzetűek), de lehetséges, hogy azok között, amelyekről nem jegyzik meg, hogy első vagy második kötetről van szó, továbbiak voltak (5. 4. 30. és 5. 4. 31., azután 11. 4. 21–26. és 15. D. 4. jelzetűek). – 1714-ben 11 példány (A. 7. 1., A. 7. 2., A. 7. 3., A. 7. 7., D. 5. 13., D. 5. 14–. E. 4. 31., E. 5. 33., E. 5. 45., G. 2. 13. és G. 2. 19.. jelzetűek) biztosan az első kötet, de rejtőzhetett még további példány például a B. 5. 22., B. 5. 33., L. 6. 15. és M. 2. 8. jelzetű Amesius-munkák között a debreceni könyvek jegyzékében. L. *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rendezte: FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András. Budapest–Szeged, 1988. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása. /Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14./ A ma is meglévő egyetlen példány a felsoroltak közül való, az A. 7. 11. jelzetet is viseli; benne a ‘Liber Scholae Debrecinae’ tulajdonosi bejegyzés a 17. század második felében volt használatos. – L. még a 18. lábjegyzetet.

mert vagy nem is keletkezett annak idején, vagy ha mégis voltak iratok és feljegyzések, ezek az irattárnak a II. világháború idején részben elkallódott vagy megsemmisült állományában voltak.

Martonfalvi Debrecenben nyomtatott munkájáról nem igazolható, hogy mindjárt megjelenése évében bekötötték, és táblájába nem évekkel később került a töredék. Sőt, az itt látható kötés miatt az alább körvonalazott eltérő következtetésre kell jutnunk.

A 128×6,7–6,8 mm nagyságú papírszeletkéket a könyvgerinc irányában nem is vágták, hanem tépték, a Tízparancsolat részletét tartalmazó levél több példánya ezért nem teljesen azonos méretű, és a szövegmaradvány is eltérő néhány sorkezdetnél. A keményítőragasztóval összekasírozott levélkéket 2010 novemberében Tóth Zsuzsanna, az OSZK restaurátora szétválasztotta, különválasztotta és megtisztította, így tartalma kutatható.³³

A töredékek származhatnak korrektúrából, próbanyomathból, rosszul szedett, esetleg elhibázott kilövésű vagy hibásan nyomtatott ívekből. Kettőnek két-két példánya, a harmadikból nyolc darab is, közöttük egynek csak néhány betűs foszlánya maradt meg. Többen voltak egykor a táblához csirizelve, az egyik különálló levél másik tábláról való, és feltehetően maradt még a tábla belsejére vagy az előzőkre ragadt papírréteg és nyomtatott szövegrészlet is, amint a restaurátor az áttapadásból megállapította. Rosnyai János pataki sajtóján készült az ábécé, az 1666-ban felújított betűkészlettel.³⁴ Korrigálás nyoma egyikén sem látszik, ezért annál feltűnőbb, hogy egyik levélkéből nyolc példányt tapasztottak össze. Eszerint vagy elcsúszott az ív, vagy elrontották a nyomtatást, ezért maradtak üresen a verzók.

Az ábécéskönyvecske töredékes szövegrészeinek a füzetben belüli helyét is meghatározhatjuk. A téglalap alakú papírvet négyféle módon hajtogathatták.³⁵ A töredékek közül az egyik az első levél a füzet második feléből (A₅). A szövegtöredékből azt következtethetjük, hogy mellette az utolsó levél verzója áll, itt fejeződik be az esti imádság. A lehetséges hajtogatások közül ez csupán annál a változatnál van így, ha az ívet hosszabb tengelye mentén (a téglalap hosszabb oldalával párhuzamosan) hajtják először ketté, ezt a keskeny levélpárt aztán még kétszer félbehajtják hátrafelé. Ekkor a négy egymás melletti levél – számunkra döntő – elhelyezkedése a következő:

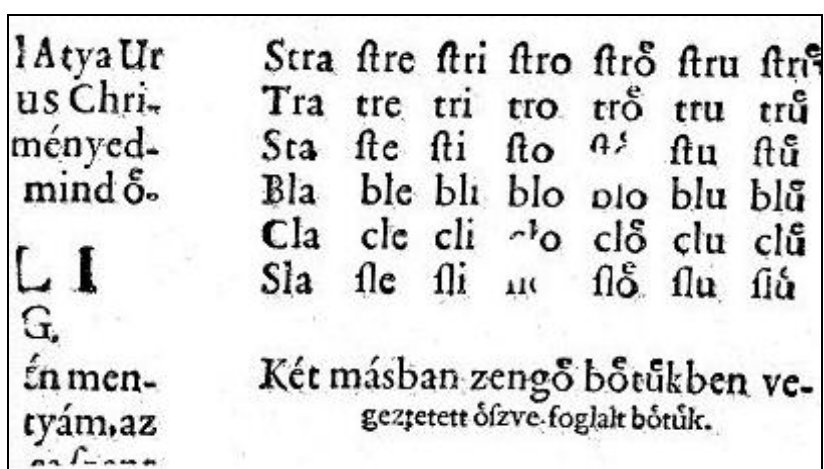
A ₄ b	A ₅ a	A ₈ b	A ₁ a
------------------	------------------	------------------	------------------

³³ Itt köszönöm meg az RMNy csoport készséges segítségét dolgozatom megírásához, és adataim, felvetéseim ismételt ellenőrzését.

³⁴ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 20. V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század...* című munkájának későbbi kötete foglalkozik majd Patak és Gyulafehérvár nyomdájával; szóbeli tájékoztatását itt is megköszönöm.

³⁵ BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok mérete*. Bp. 1994. /A Borda Antiquarium Könyvészeti Kiadványai. 2./ Passim.

Tehát a 3. képen látható levélpár (a 10. számú nyolcpéldányos töredék) az ívnek a közepéről való. Jobbra mellette volt az elveszett és címlapként szolgáló első levél. Az 1. és a 4. képen látható szövegtöredék levélpárja mind a négy hajtogatásban állhat így egymás mellett. A 10. számú töredék miatt azonban csak a megmondott hajtogatásról lehet szó. Egyben az is belátható ebből, hogy a szedéstükrök elhelyezése (kilövés) nem hibás.³⁶ Ezt a megoldást önmagában mégsem lehetett volna kikövetkeztetni. Támogatja azonban a megmaradt szövegrészeknek két másik ábécéskönyv szerkezetével és tartalmával való összehasonlítása. Ennek részletei alább következnek.

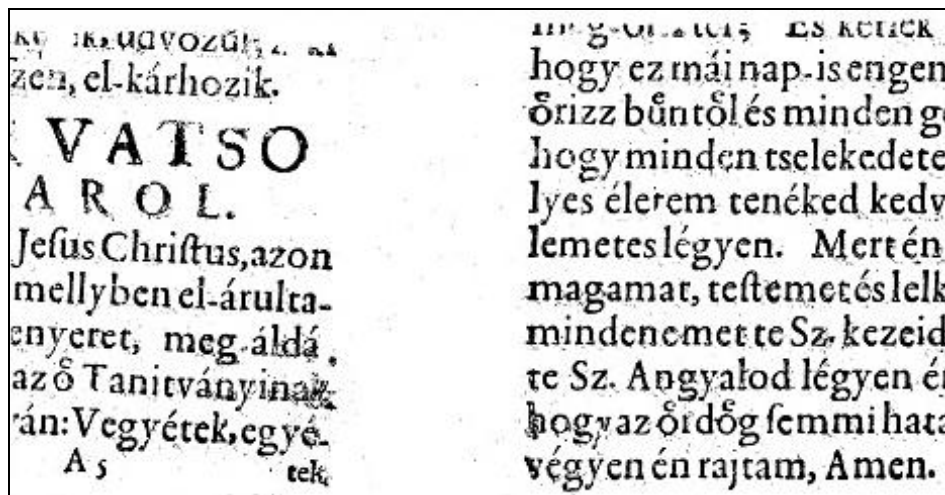

1. kép: A_{7b}, azonosítatlan imádság végével és az esteli imádság eleje
A_{2a} az egyik tabula (9. számú töredék)

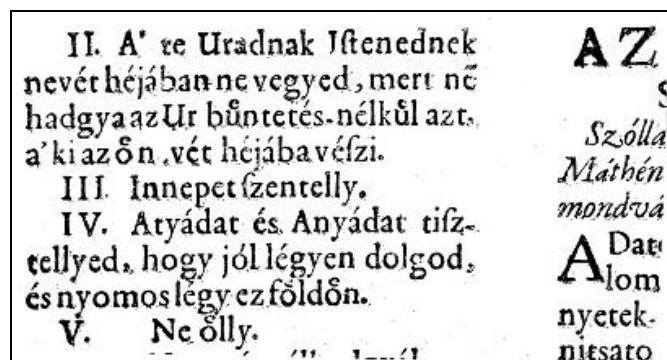

2. kép: Az egyik levélből csak néhány betűt tartalmazó két foszlány maradt;
mindkettő a 3. képen látható A5 levél részlete

³⁶ Feltételezéseim helyesbítését és a kérdések eldöntését Pavercsik Ilona segítségének köszönöm.

3. kép: Az A5a–A8b alsó része, a keresztség és az úrvacsora szereztetési igéje, valamint az esteli imádság vége (10. számú töredék)

4. kép: Az A3b–A6a a Tízparancsolat és a keresztség szereztetési igéjének részlete (1–8. számú töredék)

Hol kötötték Martonfalvi (Amesius) művét?

Kétféle magyarázat kínálkozik arra, hogy Debrecenben nyomtatott kötet táblájában miként rejtőzhetett pataki nyomtatvány. Martonfalvi Tóth György munkáit széles körben ismerték és használták (ő számított a legtudósabb puritán szerzőnek, akit a diákság különösen tisztelt). Munkáival nem kizárólag a debreceni oktatásban éltek. Művének példányai sem csupán volt debreceni diákok könyvtárában őrződtek meg, vagy nem csupán az ő kezükön használódtak el. A diákok gyakran közlekedtek a két kollégium között, így bármelyik diák köthethette saját, krúdában

vásárolt vagy elhasználódott példányát visszatérve vagy átlátogatva Patakra. Ez utóljára 1671 nyarán vagy őszén (október 20-a előtt) történhetett volna. Debrecen városi nyomdájának az egész országra kiterjedt bibliopolahálózata volt a 18. században.³⁷ A korábbi állapotokat nem ismerjük részletesen, de feltételezhető, hogy bár szerényebb körben, működtek könyvkötő bizományosai, például a pataki nyomda mellé társult könyvkötő is közöttük lehetett. Patak bizományos hálózatáról ugyanis nem tudunk, habár már 1655-ben működött könyvkötő műhelye.³⁸ A papír drága volt, kötéstáblához hasznosítottak bármilyen nyomdai selejtet; próbanyomatot és hibás kilövésű íveket leginkább.

Nehezen bár, de azt is elképzelhetjük, hogy a kötés a pataki kollégium Debrecenbe menekülése után készült helyben, tehát talán 1671. november–december havában. Akkor a helybeliek mellett a pataki nyomda ismeretlen könyvkötőjének is működési engedélyt kellett kapnia, bár a nyomda nem működött többé. Csakhogy pataki könyvkötő szerszámok debreceni használatáról nem tudunk. Kolozsvárra (esetleg Marosvásárhelyre is) vihette tovább Rosnyai (vagy ha ment vele, akkor a könyvkötő) a papirozt és szerszámait, meg Czeglédi István művének még Patakon kiszedett részét, amelyet aztán 1675-ben be is fejezett Kolozsvárott Rosnyai.³⁹

Ezzel harmadik lehetőség adódik. Jó okkal szolgál rá az 5. képen látható kötéstábla legyeződíszes mintázata. Ismereteink szerint ez nem Debrecenre jellemző. Nem is Patakra. Martonfalvi Tóth György művének kötése ezért nem Debrecenben készülhetett 1670-ben vagy 1671-ben, hanem csak évekkel később Kolozsvárott. Továbbá ebből annak gyanúja is fölvetődik, hogy a töredéket rejtő és mára ismeretlen példányt szintén másutt köthették, nem Debrecenben.

Martonfalvi Tóth Györgynek az 5. képen látható kötése erdélyi szerszámokkal készült (legalább nagyobb részben). A kötésen látható virágtöves sarokbélyegző ismételtelen előfordult különféle helyeken készült erdélyi kötésekben. Szenci Kertész Ábrahám maga nem volt könyvkötő, megnevezetlen embere dolgozott neki. Ezt a bélyegzőt több helyen használták, végül a Várad–Debrecen–Kolozsvár–Szeben útvonalon visszaérkezett Kolozsvárra az 1670-es évekre.⁴⁰ Egyelőre nem ismeretes

³⁷ CSÜRÖS: *i. m.* (4. jegyzet) passim.

³⁸ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 27.

³⁹ *RMK* I. 1187. – TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 52., 54., 84., 189.

⁴⁰ A könyvkötészeti adalékokat Kurta József szívességének köszönöm. Többek között PÓSAHÁZI János 1669-ben megjelent munkájának kötésén is látható (*RMK* I. 1096.) a virágtöves bélyegző; e művet szintén nem Patakon, hanem Váradon vagy Kolozsvárott köthették. Vö. EMÓDI András: *A nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya I. (Ősnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, RMK)*. Bp.–Nagyvárad, 2005. Akadémiai Kiadó–OSzK–Egyházmegyei Könyvtár, 153. tétel. Ezen túl Kolozsvárt (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára) a következő művek kötésén: *RMNy* 1915. (TYUKODI Márton: *Joseph pátriárchának...* Várad, 1641. – jelzete: *RMK* 208); *RMNy* 1923. (ALSTED, Johann Heinrich: *Grammatica Latina*. Gyulafehérvár, 1642. – jelzete: *RMK* 212); *RMNy* 2197. (GELEJI KATONA István: *Váltság titka II*. Várad, 1647. – jelzete: *RMK* 43); *RMNy* 2623. (SÉLLYEI BALOGH István: *Temető kert...* Várad, 1655. – jelzete: *RMK* 71). – Vö. KURTA JÓ-

minden bélyegző használatának a története. Lehetséges, hogy Szenci Kertész Ábrahám könyvkötője dolgozott a Patakról Debrecenen át Kolozsvárra távozott nyomdásznak is, így ő kapta meg felhasználásra a makulatúrát. Sokkal kevésbé valószínű, de egyelőre azt is tekintjük megeshetőnek, hogy a könyvkötő is elment Kolozsvárra Patakról, és ott megtanulta a legyeződíszes kötést. Van jele, hogy nem volt nagyon gyakorlott, ugyanis a vaknyomás készítése közben némelyik bélyegző kissé elcsúszott. Egy vaknyomásos bőrkötés képét Takács Béla közölte 1662-ből; azon is vannak kissé elcsúszott bélyegzők, nincs azonban közülük a legyeződíszes kötéshez, tehát a szerszámok nem patakiak.⁴¹ Rosnyai János Karancsi György halála (1676 vagy 1677?) után tért vissza Debrecenbe. Következésképpen Martonfalvi Tóth György munkájának az itt látható példányát Rosnyai kolozsvári éveiben köthették, ahogyan azt is, amelyben a pataki ábécé töredékei rejtőztek: tehát legkorábban 1672-ben, vagy inkább később, 1675–1677 között.

Ha nem így történt volna, akkor a kötésen használt bélyegzőknek is Debrecenben kellett volna lenniük az 1670-es években. Ameddig tehát valaki kétségtelen adatot nem talál, hogy a Debrecenbe menekült pataki nyomda könyvkötője is ide jött, sőt dolgozott is Debrecenben az 1671. év végétől, azt kell vélnünk, hogy a töredék Kolozsvárról került bele a Martonfalvi Tóth-mű másik példányának mára ismeretlen kötésébe.

Az is támogatja feltételezésünket, hogy egy másik ábécének Marosvásárhelyen bukkant föl egy szintén kötéstáblából származó korrektúralapja, szintén pataki nyomtatvány 1667-ből (l. alább). Kár, hogy adatok hiányában azt nem bizonyíthatjuk, hogy ez a töredék is az oda menekült pataki diákság és könyvnyomtató révén került Erdélybe.⁴²

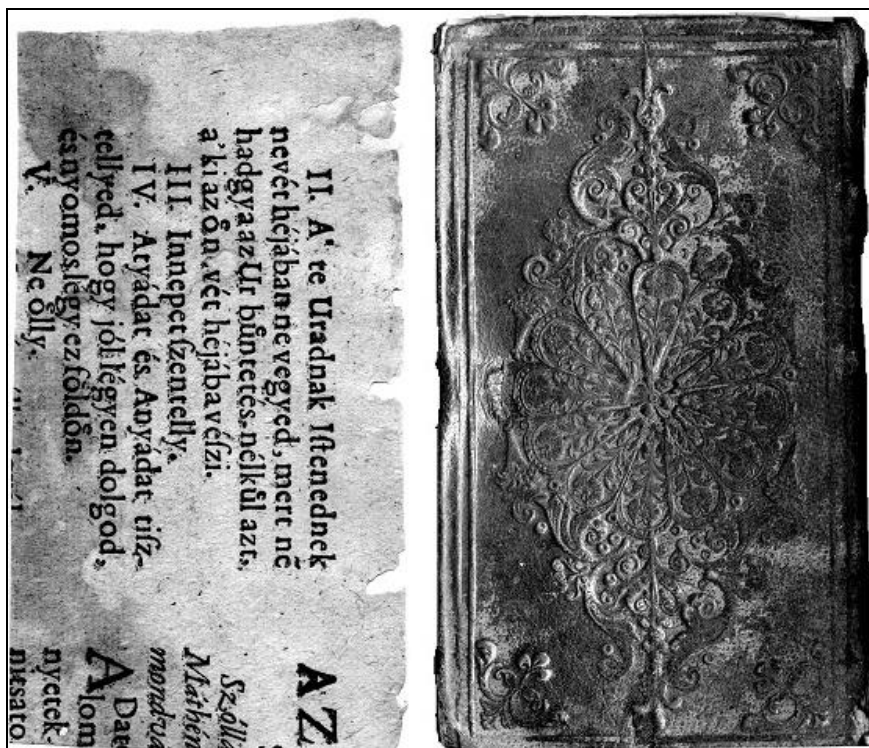
A kötés kolozsvári eredetére, a bélyegzők használatára közvetlen bizonyosságunk is van. Martonfalvi Tóth György művének kötésén 12 × megismételt szegfűtöves bélyegzővel készült teljes körű legyeződísz van, amelyet hasonlíthatnánk katedrálisok ablakrózsájához is. Ennek a kötéscsoportnak ismerjük korábbi és későbbi példáit is. Korábbi példa a Hanaui Bibliának I. Rákóczi György számára Gyulafehérvárról kötött példánya. A fejedelem ezt olvasta 1621–1633 között többször is, ezt a kötetben fel is jegyezte, majd Pataknak ajándékozta. Ma a Ráday Könyvtár tu-

zsef: *Adatok az erdélyi legyeződíszes könyvkötések egy csoportjához*. In: *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Szerk.: BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely, 2009. Teleki Téka Alapítvány, 177–198.

⁴¹ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 43.

⁴² *RMNy* 3382. A Teleki Tékában őrzött két töredékből az egyik korrektúrapéldány volt, a másik példány javított (másolatuk tanulmányozható az OSzK-ban). Lehetséges, hogy ezek is a Patakról menekített kollégiumi könyvekkel és papirossal kerültek Marosvásárhelyre. Sajnos provenienciájuk ismeretlen, a 20. század közepén emelhetők ki őket valamelyik kötésből, vagy akkor kerülhettek az állományba. Az akkori könyvtárosok semmiféle dokumentációt nem örökítettek utódaikra, még annyit sem, mint Debrecenben. Itt is köszönöm Bányai Réka kolleгиális tájékoztatását a töredékről.

lajdona.⁴³ A 4° formátumú bordás kötésen megvan a 12° kötésen is használt közép-ső és kisebb bélyegző is, amelynek mintázata sugarasan nő ki a szirmok közül. Későbbi példánk fejedelmi kötészetben készülhetett Kolozsvárott, ahol a nyomdász, Veresegyházi Szentyel Mihály eredetileg maga is könyvkötő volt.⁴⁴ Ez a kötet a csíksomlyói ferencesek társulati albumának 1700–1705 körüli időből származó aranyozott kötése; ez látható a múlt század végén befalazva megtalált kincseik katalógusának borítóján.⁴⁵

5. kép: Az RMNy 3632 (= RMK II. 1230) az ábécéskönyv azonos méretű töredéke és debreceni példányának kötése

⁴³ A legyeződiszes kötésen alkalmazott bélyegzők azonosságának felismerését Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm. A Biblia képét és leírását l. *Biblia Sacra Hungarica. A könyv „mely örök életet ad”*. Szerk.: HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Bp. 2008. OSzK, 280–251. – A Hanaui Biblia e példányán a köldökveret helyén látható legyeződisz (tizenkét szirmú rózsza) képét a Ráday Könyvtár szíveségéből közölhetem.

⁴⁴ HAIMAN György: *Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között*. = Magyar Könyvszemle (103.) 1987. 315–317.

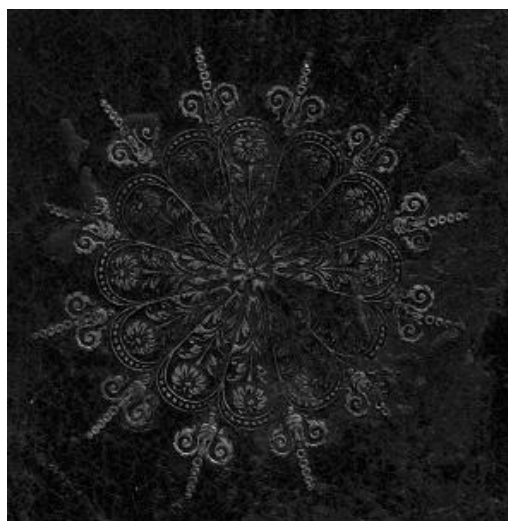
⁴⁵ MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Bp.–Kolozsvár, 1999. Balassi Kiadó–Polis Könyvkiadó, 97–98.

6. kép: Balra a középső rózsaszirmának 12 × ismételt szegfűtöves bélyegzője, jobbra a rózsán aluli és fölüli bélyegzők

7. kép: Virágtöves bélyegző Pósházi (1669) munkájának kötésén (l. 38. jegyzet) és Martonfalvi kötésén (l. 5. kép is)

8. kép: Legyeződísz I. Rákóczi György fejedelem Bibliáján, a kötéstábla közepén

A betűktől az olvasásig

Az ismert hasonló kiadványok nyomán immár megkísérelhetjük a könyvecske tartalmának összeállítását. Elképzelésünket az ábécé és a káté, az ábécéskönyv meg a katekizmus tanításának a középkorból örökölt összetartozása kormányozza.⁴⁶ Bod Péter még ismerhette, és a később megsemmisült példány nyomán meg is örököltette 1544-ből azt az olvasásra tanítás eszközéül is szolgáló katekizmust, amelyet Székely István Krakkóban (előbb már 1538-ban is) kiadott,⁴⁷ és „az A. B. C.-ét elől leírta, hogy a gyermekek aszerint taníttatnának olvasni”.⁴⁸ Több vagy kevesebb szándékbeli hasonlóságot mutat Heltai Gáspár 1553. évi kátéja,⁴⁹ amely munka már címlapján jelzi didaktikus törekvését, tudniillik azt, hogy „a magyar oluasaasnac módgyaual egyetembe” készült. Folytatja ennek a műfajnak a sorát 1577-ben egy szintén evangélikus katekizmus, elmélkedés és agenda. Ez – címlapja szerint – „az magyar iras olvasasnac modgyaual es szep imatkozasockal egyetembe røndeltetet Bornemisza Peter által”.⁵⁰ Ezen szövegek rendeltetésbeli kapcsolata azt sugallja, hogy a pataki ábécéskönyv töredékeinek tartalmi kiegészítéséül kátékat is hívjunk segítségül.

Azért követjük ezt az utat, mert a betűk nevének, kiolvasásának megismerése után az ábécés részhez az olvasókönyvi részben a káték törzsanyaga járult gyakorló szövegül. Szőnyi Nagy István (1633–1709) ábécéskönyvecskéjében⁵¹ is a régi időtől alkalmazott módszert javasolja egyes kérdésekben, azaz hogy minden megtanult betűt gyakoroljon a tanuló. „Fordítson e’ könyvben leirtt *Mi Atyánkra, Hífzek egy*

⁴⁶ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) csupán a 16. századi kezdeteket tárgyalja, nem tér ki a 17. századi ábécéskönyvekre. – A későbbi ábécéskönyveket is tárgyalja ugyanő: MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. 22–41.

⁴⁷ *RMNy* 27, 58.

⁴⁸ *Magyar Athenas*. Nagyszeben, 1766. 258.

⁴⁹ *RMNy* 101.

⁵⁰ *RMNy* 396.

⁵¹ *Magyar Oskola, Mellynek mesterfégével az okos és ferény Tanító, kiváltképen az idösbeket, irás olvasásra XII. orák alatt megtaníthatya*. Kolosváratt, Nyomtt. M. Tótfalusi Kis Miklós által 1695. Esztendőben. *RMK I.* 1473. – *Bibliography of Kis’ Prints*. Compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. Nro. 27. In: HAIMAN, György: *Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702*. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó, 389. MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 31–32. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 551. „Ezen sajátkép Ábéczészerű kis könyvecske csak két ívre terjed, de bizonyos oknál fogva mellyet rövid időn alkalmat veendek magamnak kifejtteni, fölötte nagy becsü kis régiség, ’s méltó helyet foglaland az academia’ legkritkább könyvei közt, hova csakugyan nem sokára be fogom ajánlani. Lelkes előbeszéde ’s német szomszédinktól bizonyosan megirigylendő methodusa, korán messze túl emelik. Ritka is; Burián szerint a’ két magyar hazában csak egy erdélyi főiskola’ könyvtára bír még egy példánnyal” – írta róla az első tudósítást Lugossy József 1844. szeptember 12-én Máramaroszigeten kelt könyves levelében, amelyre Szabó Károly is hivatkozik (*Magyar Akadémiai Értesítő* 1844. 162–163). – A terjedelemben Lugossy téved, a 8° kisnyomtatvány egyetlen * jelű füzetből áll.

Istenre: akar más szép könyvben vagy Bibliában az Írás lineái fzerint, valamennyi olyan *a-t* talál, mind renddel mutogaffa-ki a többi közzül...⁵²

A betűk és szótagok gyakorlására Szőnyi Nagy István szintén afféle tabulákat állított össze (összesen ötöt), többek között a már Sylvester Jánosnál⁵³ fölbukkanó törekvést arra, hogy a latinban nem használatos magyar betűkapcsolatokat és a két-jegyű betűket gyakoroltassa; azaz más elgondolás vezérli, mint a maga korában szokásos ábécéket:

GY.		LY.		NY.		TY.	
agy	gya	aly	lya	any	nya	aty	tya
egy	gye	ely	lye	eny	nye	ety	tye
igy	gyi	ily	lyi	iny	nyi	ity	tyi
ogy	gyo	oly	lyo	ony	nyo	oty	tyo
ögy	gyö	öly	lyö	öny	nyö	öty	työ
ugy	gyu	uly	lyu	uny	nyu	uty	tyu
ügy	gyü	üly	lyü	öny	nyü	üty	tyü

Szőnyi Nagy István munkájában a pedagógusnak szóló útmutatás megjelöli a hangoztató módszert, ahogyan ábécéjének módszerét elnevezte a 19. század óta a szakirodalom. „Ha immár ilyen apró fzókat az írott betűkből ki tud mondani: mutafdmeg immár azt-is, hogy a’ nagyobb rakáfű fzókat-is, efféle darab fzótskákból fzoktuk, kit rövidebben, ’s kit hozfzabban öfzve-varrogatni.”⁵⁴ Másrészt Szőnyi Nagy több tekintetben szakított a korábbi gyakorlattal, amelynek elemeit feleslegesnek véli.⁵⁵ A pataki töredék tartalmi rekonstrukciójában nem igazítanak el bennünket ilyen részletek, de intenek arra, hogy a kicsiny eltéréseket értékeljük.

Az 1666–1670 közötti években, Patakon nyomtatott könyvecske egyetlen füzetének feltehetően egy vagy csak alig másfél levelét foglalták el a betűk és az utánuk következő tabulák. Ez az ábécés rész. Tanította a betűk nevét, kimondását és szótaggá, majd szóvá összeolvasását. Arra semmi nem utal, hogy volt-e valamilyen tanítómesternek szóló bevezető vagy ajánlás. Valószínűleg nem; illet csupán Pécseli Király Imrénél találunk. Elképzelhető volna, hogy nem csak 8, hanem 12, talán inkább 16 levélből állott volna a kiadvány; az alábbiak szerint ezt csak latin–magyar ábécéről vélhetjük. Igaz, Szőnyi Nagy István munkájától eltérően reggeli és esti imádság is volt az 1670 előtti könyvecskében. Talán nem csak ennyi, hanem még több, például étel előtti könyörgés és étel utáni hálaadás, tanulás előtti és utáni fohászok közül valamelyik. Tudniillik egyik imádságnak csak néhány sorvége maradt meg; e néhány szóból az azonosítás nem sikerült. Szintén többlet, hogy a protestánsok által vallott két sákramentum szerzettetési ígeit is tartalmazta

⁵² [bevezető] *2b levél.

⁵³ *RMNy* 39.

⁵⁴ III. óra, *5a levél.

⁵⁵ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 30–32.

a könyvecske; Szőnyi Nagy Istvánnál ez sincs meg. Nála a *6b–*8a levélen megvannak a következők: „Az Uri Imádság, Az Apostoli Hitnek Formája, Az Istennek Tíz Parancsolati”.⁵⁶ Ez Patakon is majdnem a füzet negyedét foglalta el az ábécés-könyvecskében. A már említett szentírási szövegtöbbséggel is beszorítható a teljes kiadvány egyetlen füzetbe. Csökkent némileg a szöveg terjedelme azzal, hogy a Tízparancsolatnak nem a teljes bibliai, hanem csupán lerövidített szövege van az itt vizsgált töredéken. A református kátékban nem ez volt a szokásos. A Tízparancsolat előtt az Apostolicum is megvolt – mint a káték törzsanyagának mellőzhetetlen tartozéka. Ezen kérdések lehető tisztázására át kell tekintenünk a többi ismert ábécét.

Az olvasókönyvi rész összeállítása (jelenlegi ismereteink szerint) visszavezethető korábbi időre, legalább 1630-ig, Pécseli Király Imre pápai (szintén csak töredékesen ismert) kiadványáig.⁵⁷ Ebben szintén megvolt (latinul és magyarul) az Uri imádság, az Angyali köszöntés, az Apostoli Hitvallás, a Tízparancsolat; ezeken kívül volt még étel előtti könyörgés és étel utáni hálaadás, felkeléskor és lefekvés-kor mondandó imádság, majd könyörgés a Szent Lélekért, Mária és Simeon éneke (Magnificat et Nunc dimittis), és még valószínűleg több bibliai idézet vagy történet a hiányzó lapokon.

Jóllehet időben későbbi, értelme volt Szőnyi Nagy István munkáját előbb megtekintnünk, mert az itt tárgyalt pataki töredék magyar ábécés-könyv, nem pedig latin–magyar, mint a Pécseli Király Imréé; valamint elgondolásában is van a korábbiakhoz képest továbblépés, mintegy megelőlegezve Szőnyi Nagy István ajánlásait.

A töredékeken semmi jele nincs annak, hogy „az Istennek Tíz Parancsolati” mellett latin Decalogus (Præcepta Dei), vagy az Apostoli Hitnek formája mellett a latin Symbolum Apostolicum is lett volna a nyomtatványban. Ezért közvetett vagy közvetlen elődjének mást kell tekintenünk, nem Pécseli Királyét, de nem is a Patakon 1667-ben készült latin–magyar ábécét, hisz ez inkább tekinthető úgy, hogy folytatja Pécseli Király vonalát, és akár későbbi is lehet, mint az itt vizsgált magyar ábécé.⁵⁸ Elődnek az ugyancsak Patakon, 1659-ben készült magyar ábécés-könyv számíthat (RMNy 2865). Haszonnal kecsegtet a későbbi folytatás, az 1681-ben Debrecenben nyomtató Rosnyai sajtóján készült magyar ábécé (RMK I. 1254) beosztásának és tartalmának figyelembe vétele. Az itt tárgyaltak közül ez az egyetlen ép kisnyomtatvány, a többi áztatmányokból és korrektúralevelekből ismerjük.

⁵⁶ A *Magyar Oskola* magyarázó szövegrészei, tehát a kiadványnak több mint fele, apróbetűs szedéssel készült. Patakon az ábécékben ilyen magyarázat nem volt. Viszont verzállal szedett, nagyobb fokozatú címek is voltak a szövegben, és kurzív bevezető sorok előzték meg az olvasókönyvi rész szakaszait, ezt mutatja a kereszttség szerzetetési igéjének megmaradt részlete.

⁵⁷ RMNy 1484.

⁵⁸ RMNy 3382. – Jan Amos COMENIUS kiadványainak követését nem szükséges feltételeznünk magyar ábécés-könyvben, hisz a nagy pedagógus (a cseh–morva atyafiak utolsó püspöke) keveset tudott magyarul.

Címlapos vagy címlaptalan?

1659-ben (RMNy 2865) és 1681-ben (RMK I. 1254) sem volt külön címlapja az ábécének, a kiadvány egyetlen A jelű füzetből állt. Az 1667-es latin–magyar ábécének (RMNy 3382) azonban volt külön címlapja; terjedelme legalább kétszerese a magyar ábécének.

Említetlen maradt Markovics Sándor közlésében az, hogy az 1659-es ábécé első levele egyben címlap funkciójú.⁵⁹ Nem említette azt sem, hogy az áztatmány fozlott levelének felső szegélye megvan: a sokfelé használt makkos cifrák körítik a címlapot. Az „A BE CE.” nagyobb betűs sor alatt ugyan a latin ábécé (A a, B b, C c cz c3 cs, stb) betűi sorakoznak, de kettős betűk és magyar magánhangzók is (a e o p ő u ű), valamint számok. Sőt, a lap alján elkezdődik az első tabula is (összesen három van).

A 7. képen az 1681-es kiadás ehhez hasonló beosztású első levelének rektója látható. Ennek más az elosztása. Nem a latin, hanem a magyar ábécé betűi sorakoznak egymás után, majd külön a magánhangzók, aztán a sokáig (könyvekben, jegyzékekben, katalógusokban is szokásos) rend szerint a Z után J és V betű is van,⁶⁰ végül jönnek a számok (egyes, tízes, száz, ezres). Feltételezhető ezek nyomán az, hogy az 1670 előtti ábécé ugyanígy, külön címlével nélkül kezdődött, s az első levél verzóján azonnal a tabulák kezdődtek.

Tanítási módszerben is van figyelemre méltó különbség a két ábécé között. 1659-ben minden szöveg szótagolt az olvasókönyvi részben – a genfi zsolttárok kivételével. Ugyanígy szótagol Szőnyi Nagy István.

Az 1670 előtti pataki töredéken viszont sehol nem maradt meg szótagolt szövegrész. Valószínűleg volt egy vagy két levél, ugyanúgy, mint 1659-ben és 1681-ben, tehát szótagolt volt a Miatyánk és a Hiszekegy. De nem volt szótagolt a Tízparancsolat, amint a megmaradt szövegrészből ez kétségtelen.

A kisnyomtatványban továbbá a két genfi zsolttár valószínűleg szintén megvolt, esetleg helyette más ének. A genfi zsolttároknak az ábécében való föltűnését egyáltalán nem kell (különösen kizárólagosan) puritán hatásnak tekintenünk, mert már évtizedekkel korábban Újfalvi Imre kétnyelvű iskolai kiadványaiban is voltak genfi zsolttárok.⁶¹

A Tízparancsolat, a zsolttár és az imádság tehát szótagolatlan volt. Elvárták a tanulótól, hogy eddig elérve már tudjon szavakat és sorokat összeolvasni; ekkor már folyamatos szöveget olvastattak vele, illetve tanítottak neki.

⁵⁹ MARKOVICS: *i. h.* (28. jegyzet) 90. – MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 40–41. úgy tudja, hogy „az eredeti töredékek ma már nincsenek meg, vagy lappanganak valahol”. Ma is megvannak, a kiáztató Széll Farkas könyvtára Prágában az Egyetemi Könyvtár tulajdona; a töredékek mikrofilmje tanulmányozható az OSzK gyűjteményében.

⁶⁰ Több oktatástörténeti érdekesség is számot tarthat a pedagógia történet érdeklődésére, mert ‘ff’ és ‘ll’ mellett nem található például ‘kk’ vagy ‘rr’ betű, és ‘cs’, ‘ily’, ‘ny’, ‘ty’ mellett ‘ts’ és ‘tz’ is van még ekkor a kettős betűk sorában. – MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) nem ismeri.

⁶¹ RMNy 970, 1527.

9. kép: Az RMK I. 1254 első levele (A1) pótolta a külön címlapot

Tabulák

Részben hasonló felépítésű az 1670 előtti ábécé is, mint az 1659-es és 1681-es. Az utóbbiban hosszabbak a tabulák, és az összeállítás sem mindvégig azonos a korábbival.

1659-ben csak három tabulát találunk; ezek az egész lapra kiterjednek, azaz 21 sorosak. A betűkapcsolatok összeállítása különbözik a már idézett Szőnyi Nagy-félettől is, és az 1. képen láthatótól is.

Itt elegendő szemléltetésül 1659-ből a második tabula alsó része:

at	et	it	ot	öt	ut	üt
ta	te	ti	to	tő	tu	tü
aty	ety	ity	oty	öty	uty	üty
tya	tye	tyi	tyo	tyő	tyu	tyü
ats	ets	its	ots	öts	uts	üts
tša	tšese	tšesi	tšo	tšő	tšu	tšü

Még hosszabb tabulákat találunk 1667-ben. Az 1. képen láthatóval azonos is van közöttük; ezt tekintve az 1670 előtti magyar ábécéskönyvecske a latin–magyar változattal is mutat hasonló vagy csaknem azonos vonásokat.⁶²

1681-ben csupán két tabula van (A₁b–A₂b). Más betűvel, 24 soros (felül cifra, lapszám nélkül, alul custos és füzet levelének jelölése).

Továbbá a következő katekizmusi elemek alkotják az olvasókönyvi részt 1681-ben: a Miatyánk (A₂b), a Hiszekegy (A₃a) és a Tízparancsolat (A₃a–₄b). Aztán bibliai idézetek következnek (A₄b–₆b), ugyanazok, mint 1659-ben.⁶³ A CXXXI. és XXLI. genfi zsoltár (A₆b–₈a) után két imádsággal végződik az ábécé. Ezeket az elemeket vehetjük alapul az 1670 előtti ábécéhez a hozzávetőleges tartalom összeállításához, egyetlen különbséggel: a szerzetesi igék beiktatásával a többi ábécéváltozatban található bibliai idézetek helyére.

Imádságok

Különbség (a káték tartalma miatt) a többféle, noha egy évtizeden belül megjelent ábécéskönyvecskék között, hogy 1659-ben még nem találunk imádságokat. A kolofón megvan, nem gondolhatunk tehát elveszett levelekre. A gyermekeknek szánt bibliai részek között pedig nincs sem a keresztség, sem az úrvacsora szerzetesi igéje; ez 1681-ben sincs. Az olvasókönyvi rész tartalma, elgondolása eltér a kétféle (vagy háromféle) kiadásban (1659, 1670 előtti, 1681). Az 1670 előtti az 1659. évi felépítését és elgondolását csak részben követi.

1667-ben kétnyelvű bibliai idézetek és imádságok vannak, a kisebb fokozattal szedett sorok mennyisége laponként több. Ez is segítség, hogy a töredék szövegmennyiségét megbecsüljük: laponként 21–24, illetve apróbb betűs részen (ha töredékünkön lett volna) 26–30 sor is elfért, tehát mintegy kétannyi szöveget gondolhatunk az 1670 előtti ábécé minden ismert és ismeretlen lapján, mint amennyi a töredéken látható. Megmaradt az imádságok vége; kettőnek sikerült a feltehető szövegét kiegészítenem.

Úgy látszik, általánosan elterjedt volt a gyermekeknek szánt reggeli és esteli imádság; ez arra is mutat, hogy mára ismeretlen előtörténete volt valaha. Két későbbi kiadványban találtam azonos szövegüket. A reggeli és esti imádság fő része azonos, csupán a ||- és -|| közötti rész eltérő az esti imádságban. Teljes szövegük a következő:

Reggeli Imádság

Hálákat adok tenéked én mennyei fzerelmes fzent Atyám, a' Iesus Christus te fzerelmes fzent Fiad által, hogy engemet ||- ez éjjel minden kártól, és vezedelemtől megöriztel: Es kérlek tégedet, hogy ez mái nap-is engemet meg-örizz büntől és minden gonofztól, hogy minden tselekedetem, e' tellyes életem tenéked kedves és kellemetes

⁶² RMNy 3382. – L. még a 38. lábjegyzetet.

⁶³ Mt 19,14; Kol 3,17. 20–22; 5Móz 4,10; Jn 5,39, 2Tim 3,15; Róm 15,4–7; 2Pt 1,19–21.

légyen. Ezért én ajánlom magamat, tefemet és lelkemet ¶ a' te fzent kezeidbe, a' te fzent Angyalod légyen én velem, hogy az ördög femmi hatalmat ne végyen én rajtam, Amen.

Esteli Imádság
¶ 'e mái nap kegyelmesen meg-örizté, És kérlek tégedet, botsasd ennekem minden bűneimet, a' mellyeket hamifán tselekedtem, és ellened vétkeztem: Es engemet ez éj-jel kegyelmesen meg-örizz. Mert én ajánlom magamat, tefemet, lelkemet, és mindene-met te fzent kezeidbe ¶

Szó szerint megvan ugyanez az imádság a Kmita Andrásné nyomdájában készült unitárius kátéban (Kolozsvár 1698).⁶⁴ De megtaláltam ugyanezt az egyik 1709-ben megjelent (pillanatnyilag pontosan nem azonosított) evangélikus kiadványban is.⁶⁵ Nem sikerült a harmadik imádság meghatározása és kiegészítése, amelynek csak sorvégei látszanak.

Énekek

Az ábécében együtt találjuk a tanulás szertartásos kereteit, illetve a kegyességi élethez kapcsolódó tanulást. Műveltség és hagyomány, hit és iskolázottság összetartozó és egymást feltételező fogalom párként érvényesült protestáns egyházi légkörben az ábécétől fogva. Ennek folyománya, hogy a káté és a tanulás az imádkozást is vonzotta, az imádság pedig az éneklést. Ebben sem első, sem nem egyetlen előzmény Pécseli Király Imre kátéja, mely énekeket⁶⁶ és imádságokat is beiktat. Az *Evangéliumok és Epistolák* 16. századi protestáns kiadásai szintén tartalmaztak imádságokat és énekeket.⁶⁷ Hubert Gabriella joggal különítette el az énekes imádságoskönyv típusát.⁶⁸ A pataki ábécékben is megtaláljuk a bibliai idézetek után következő imádságok és énekek minimumát. Az 1670 előtti töredékben is valószínűleg ugyanaz a két genfi zsoltár volt meg, mint az 1659-es és az 1681-es kiadásban. A 131. zsoltár fölött 1659-ben és 1681-ben is utalás van a 100., illetve a 143. zsol-

⁶⁴ RMK I. 1522.

⁶⁵ Patakon a Református Gyűjtemények példányának meghatározása hibás, nem azonos az RMK I. 1769. tétellel!

⁶⁶ Hét énekből 16. századi öt: BOGÁTI FAZAKAS Miklós: *Egész Izraelt Dávid felgyűjté* (a 29. zsoltár parafrázisa); *Mennyei Atyánk, Úr Isten néked hálát adunk ezen; Mindenható Úristen, mi bűnös emberek* [Confessio generalis], *Mondjatok dicséretet; Ó, Izrael, szerető népem.* – 17. századi kettő: [SZENCI MOLNÁR Albert] *Úr Isten, mely sokan vannak és A mennyei Úr pásztorom énnékem* (a 23. zsoltár parafrázisa).

⁶⁷ RMNy 91, 486, 630, és valószínűleg az itt fel nem sorolt többi kiadás is, melynek csonkasága miatt nem határozható meg teljes tartalma.

⁶⁸ H. HUBERT Gabriella „Ima-énekeskönyvek” elnevezést használ: *A régi magyar gyülekezeti ének.* Bp. 2004. Universitas Kiadó, 254–261. /Historia Litteraria 17. – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2./

tár sorszámára; helyesen, mivel mindhárom dallama azonos. Némileg módosított a zsoltár szövegén (a 2. strófa 1., a 3. strófa 1. és 4. során) az összeállító (sajtó alá rendező?): a gyermekszájhoz alkalmazta, de ez csak 1681-ben történt, 1659-ben nem.

Szenci Molnár Albert	1659 & 1681
2. Ha ki nem vertem szivemből Minden nemő kevélységet, Mint midőn az kis gyermeket Elfogjác anyja teyétől:	2. Mert ki vetettem fzivemből Mindennémú[!] kevélyféget Mint midőn a' kis gyermeket, El fogjác Anyja tejetül
3. Hogy ha ollyanná nem löttem. Mint az együgyő kis gyermek, Kit az czech mellől elvesznec, Bárne kegyelmezz meg nékem.	3. En fzíntén ollyanná lettem, Mint az együgyű kis gyermek, Kit az csecs mellől el-véfnec, Ahoz hafonlo én lelkem.

A 141. zsoltár szövegében nincs módosítás. Az 1659-es és 1681-es kiadás között a ragok alakjában van csupán különbség ('-tól, -től' ~ '-túl, -túl').

A szerzetési igék és a Tízparancsolat

Az 1659-es és az 1681-es ábécében egyeznek a bibliai idézetek a Vizsolyi Biblia szövegével (a helyesírást és néhány apró eltérést kivéve). Az 1670 előtti ábécé szövegtöredékéből ítélve ez nem lehet teljesen így a keresztelés szerzetési igéjében. Kiegészítésül Szenci Molnár Albert bibliakiadását hívhatjuk segítségül, vagy az 1645-ös (Janson-féle) Amsterdami Bibliát. Gyakori volt – itt is az történhetett –, hogy a prédikátor fejből idézett,⁶⁹ vagy csupán (Tremellius–Beza-féle) latin Bibliája volt, és nem idézett szó szerint magyar kiadást (azaz a Vizsolyi Biblia szöve-

⁶⁹ Vö. CZEGLÉDY Sándor: *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerk.: BARCZA József. Bp. 1990. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. – Tipikus példa Nagyari József, aki Apafi táborában elmondott prédikációit sajtó alá rendezve sem egyeztette textusait és idézeteit magyar bibliakiadással. Csupán egyetlen textusa van a harmincegyből, amely csaknem szó szerint azonos a Szenci Molnár Albert kiadta Bibliával, kivéve helyesírását. A részletekre l. FEKETE Csaba: *Igazán soha nem mondhatjuk... Biblia és szertartásbíráló Nagyari József prédikációiban (1681–1686)*. = *Studia Theologica Debrecinensis*. A Debreceni Református Hit-tudományi Egyetem teológiai szakfolyóirata. 2009. 2. sz. 46–75. Hasonló jelenség figyelhető meg Keresztúri Bíró Pálnál; l. VARGA Bernadett: *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia*. In: *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*. Szerk.: HELTAI János. Bp. 2009. Argumentum Kiadó, 123–146. /A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei 3./

gét). A 4. képen látható szövegtöredéknek az alábbival való összevetése ezt szemlélteti (csak a vége, a Márk evangéliumából való részlet van meg a levél felén; ebből a teljes szöveg nem rekonstruálható):

„Es hozzájoc járulván Jefus monda: Tellyes hatalom adatot nékem, mennyen és földön. Azért elmenvén tanitsatoc minden népeket, megkeresztelvén őket Atyánac, Fiúnac, és Sz, Léleknece névébe. Tanitván őket, hogy megtartsác mind azokat melylyeket én paranczoltam néktec: Es imé én ti veletoc vagyoc minden nap világ végeig. (Mt 28,18–20)

Az ki hijend és és megkeresztelkedic, üdvözül, az ki pedig nem hijend, `elkárhovic.” (Mk 16,16)

A képen látható kicsiny szövegrészletből megállapíthatóan az úrvacsora szerezési igéje is eltér az 1670 előtti töredéken a Vizsolyi Bibliától. Valószínűleg legalább 21 sornyi rész volt található az ábécéskönyvben; a teljes szöveg nem rekonstruálható pontosan. Mint fentebb, itt is a Hanaui Biblia szerint következik a szöveg (azonos a Vizsolyi Bibliával):

„Mert én az Urtól vöttem, melyet néktec előtökbenis adtam: Hogy az Ur Jefus melly étzaka eláróltatéc vötte az kenyeret. Es hálákat adván megszegte, és ezt mondotta: Vegyétec, egytétec: Ez én teftem, melly tiéröttetec megtőretic. Ezt czelekedgyétec az én emlekezetemre. Hafonlatosképpen az pohártis vötte minekutánna vaczorált volna, ezt mondván: Ez pohár amaz uy Teftamentum, az én vérem által. Ezt czelekedgyétec valamennyilzer iflízátoc, az én emlekezetemre. Mert valamennyiszer ejenditec ez kenyeret, és ijándgyátoc ez pohárt, az Urnac halálát hirdefstétec, a' míg eljövend. Azért valaki ejendi ez kenyeret, és ijángya ez Urnac pohárát méltatlanul, vétkezcic az Ur tefténece és véreneece ellene. Probállya meg azért minden ember magát, és úgy egyéc abból a' kenyérből, és úgy igyéc abból az pohárból. Mert az ki éfzic és ifzic méltatlanul, kárhozatot éfzic és ifzic magánac, hogy meg nem beczülli az Urnac teftét.” (1Kor 11,23–27)

A 4. képen látható a protestáns számozás szerinti 3–6. parancsolat, amely római katolikus használatban 2–4. számú. Ennek megfelelően a bibliai szöveg rövidítése pontosan megválaszolhatatlan kérdéseket támaszt. Oláh Gábor joggal hívta fel erre a figyelmet idézett könyvtári leírásában. Jóllehet ez így nem szokásos a református kátékban, és az ábécékben sem, az 1670 előtti pataki töredékben mégis így találjuk. Sem előzménye (1659),⁷⁰ sem folytatódása (1681) nem ilyen. Nem így van

⁷⁰ Félreértés MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 41. vélekedése: „Feltűnő az ószövetségi anyag nagy becse, valamint a tízparancsolat »rendhagyó« közlése. E szöveget bibliai idézetként hozza a könyv »Moses 2. 20 része« címmel, s számozása is eltér a szokásos protestáns és katolikus formulától: a hagyományos első parancsolatot kettéosztva, 1. és 2. parancsolatként közli, ezzel eggyel eltolódik a számozás, a szokásos 9–10. parancs viszont egyéolvad. Feltűnő az itteni számozás szerinti 9–10. parancs szövege, mert nem a vasárnapot említi: »Megemlékezzél a szombatról...«.” Az eredeti bibliai szövegben szombat van; köztudottan csak az egyház későbbi döntése, hogy a keresztyének helyette a vasárnapot ünneplik. A bibliaihoz igazodó protestáns szöveg és számozás található az ábécében; a római katolikus egyházi számozás az, amelyről Mészáros azt véli, hogy »nem rendhagyó«.

ez a pataki latin–magyar ábécében sem (1667); a többi pataki ábécéskönyvecskeben a Vizsolyi Biblia 17. századi kiadásával egyezik meg a Tízparancsolat szövege. Eltérésként egyedül Pécseli Király Imre töredékekben megmaradt ábécéskönyvecskéjét nevezhetjük meg.

Pécseli Király Imre (c1585–1641?) nagyobbik kátéjában⁷¹ a ’negyedik Fundamentum’ elnevezésű rész a Sákramentum tárgyalása. Általános jellemzője munkásságának az irénizmus.⁷² A Tízparancsolat szerzetetési igéjének közlésében ez úgy érvényesül, hogy sem latinul, sem magyarul nem a teljes bibliai szöveget idézi, hanem például a Petrus Canisius kátéjában⁷³ (melyre szintén támaszkodott) és általában a latin szertartásúaknál szokásos rövidített, átszámozott változatot követte. 1630-as érsekújvári latin–magyar ábécéje ’A’ változatában a Tízparancsolat latin szerinti magyarítása rövidebb (az RMNy ezt az ’A’ változatot tévesztett próbanyomatnak véli, mert kétszer van benne a Benedictio mensae). A ’B’ változat dőlt betűs szövege ettől eltérő magyarítás, latinja is bővebb. Ugyanakkor kátéjában énekek is vannak (ez közös vonás más kátékkal, például Siderius Jánoséval); hasonlóan lehetett ez az 1670 előtti ábécéskönyvecskében. Mindezen vonások főbukannak egyik vagy másik pataki ábécében.

Ennek értelmében vajon beszélhetünk-e pataki irénizmusról? Gyanítsuk e jelenség mögött középkori hagyomány fennmaradását? Pécseli Király Imrénél sem feltétlenül szükséges például Petrus Canisius-tól való közvetlen átvételt kimondanunk. Patak (kényszerhelyzetben) viszont alkalmazkodásul választhatott a Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony halála (1660. április 18.) utáni időben a korábbi ábécéktől és kátéktól eltérő megoldást, mert teljesen megváltozott a hatalmi helyzet. Patrónus hiányában egy csapásra megszűnt a puritán prédikátorok kiváltságos helyzete, fokról fokra jobban érvényesült Báthori Zsófia félresikerült áttérítésének s későbbi rekatolizálásának drámai következménye. Csakhogy ez sem lehet teljes magyarázat, hiszen a töredék nyomtatása körüli időben (1667) a latin–magyar ábécében egyáltalán nem érvényesült az alkalmazkodás, a Tízparancsolat nem rövidített és nem a protestánstól eltérő számozású. Fenyegedett állapotban, Medgyesi eltávozta után is ugyanúgy hitvitázó munkák készültek (így Pósházi János munkája – RMK I. 1096 –, melyről fõntebb kötése miatt is volt szó), és terjedelemben sem csökkent 1660 után a pataki sajtó teljesítménye.

Medgyesi Pál a fejedelemasszony halála után hamarosan elvonult Patakról Nagybányára. Ő nem csupán szorgos szerző volt, hanem mintegy felügyelte is a nyomda működését a helyesírástól a kiadáspolitikáig. A szakirodalom (például Takács Béla) mégis többnyire csupán szerzőként foglalkozott vele. Pedig a nyomda és a nyom-

⁷¹ RMNy 1630.

⁷² HELTAI János: *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: VARIAS Béla. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó, 209–230.

⁷³ RMNy 471.

dász nem működhetett függetlenként.⁷⁴ A nyomdászt mégis megokolás és bizonyítás megkísérlése nélkül szokás felruházni kiadói vagy szerkesztői minősítéssel. Ma már tudjuk, hogy Medgyesi Pál elhunyt 1663. július 27-e előtt.⁷⁵ Nem tudjuk azonban, hogy ki volt az, aki az ő helyében a város irányító és felügyeleti jogát gyakorolhatta. Talán Szilágyi Tarpai András.

A Tízparancsolat kérdésében vélhetjük ezek után, hogy itt olyan reformáció előtti hagyományról van szó, amely protestánsok között is élt helyenként a 17. század iskolai oktatásában. Pécseli Király Imrénél sem mondhatjuk ki a végső szót. Ábécéjének 'A' variánsa tudniillik latinul közli az A_{7b-8a} levélen a Decem Praecepta Decalogi rövidített és átszámozott változatát. 'B' variánsa latinul sem, magyarul sem ezt a megoldást választja.

Lássuk előbb a 3–6. parancsolatot az 1659-es pataki ábécé A_{3b-5a} lapjairól.⁷⁶

„Harmadik Parancsolat. A' te Uradnak Iftenednek nevével fel ne vedd hijába mert nem hadgya a' Jehova büntetés nélkül azt, a' ki az ő nevével felvezi hijába.

Negyedik Parancsolat. Meg emlekezzel a' Szombatrol, hogy azt meg szenteljed hat napon munkálkodgyál, és minden dolgot elvégezzed: Heted napon a te Uradnak Iftenednek Szombattya vagyon. Semmi dolgot fe tegy fe te, fe fiad, fe leányod: fe szolgád, fe szolgálód: és semmi barmod fe a' te jövevényed, mely a' te kapuidban vagyon. Mert hat napon csinálá⁷⁷ a' Jehova⁷⁸ a' menyét és a' földet, és a tengert, és minden azokban való állatokat: és megnyugovék heted napon: Azért meg áldá az Jehova a' Szombatot, és meg szentelé azt.

Eötödik Parancsolat. Tifztelyed atyádat és anyádat, hogy hozzfzu életü légy a' földön, mellyet a' te Jehova Iftened ád te neked.

Hatodik Parancsolat. Ne öly.”

A Pécseli Király Imrénél található, és a következőkben idézett magyar változattól a káté 'A' változatában az I–VII. parancsolat maradt meg. Az A_{7b-8a} levélen a 'B' variáns magyarul töredékesen bár, és latinul is a teljes és protestáns számozás szerinti változatot közli. Szövegén első pillantásra látható, hogy eltér a Vizsolyi Bibliától. A töredékben megmaradt próbanyomat alapján nem mondhatjuk meg, hogy végül melyik változat volt elfogadott és elterjedt a Dunántúlon vagy a Felvidéken.

⁷⁴ Debrecenben is ez volt a helyzet. Tükrözi Fodorik Menyhért szerződése (1633). „Világosan kiderül a szerződésből az is, hogy a város cenzúrajogot gyakorolt a nyomda termékei fölött. Nem is cenzúra volt ez, sokkal több annál. Ahogy még később látjuk, a nyomda nem folytathatott önálló kiadási politikát, csak azt adhatta ki, amit a város, »prédikátor uraimék« eleve jóváhagytak.” BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 27.

⁷⁵ LUFFY Katalin: *Medgyesi Pál útja 1660 után*. In: *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritánizmusról*. Szerk.: FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János. Debrecen, 2008. Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 238–245. (A Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma.)

⁷⁶ MARKOVICS: *i. h.* (28. jegyzet) 93–94. Az 1681-es kiadás eltérő szóalakjai: 'hijában', 'szombatrúl'.

⁷⁷ Hanauai Biblia és 1681-es ábécé: 'teremté'.

⁷⁸ Hanauai Biblia (itt és a következő parancsolatban is): 'Ur'.

RMNy 1484 'A' variáns

- I. En vagyoc az te Urad Iftened, idegen Iftenid ne legyenec en előttem: Faragot képet ne csinály magadnac, hogy azt imádgjad.
- II. Iftenec nevét heába ne végyed.
- III. Meg emléközzél róla, hogy Innepet szentely.
- IV. Atyádat, Anyádat tífztellyed, hogy hozfizu életű lehes ez földön, melyet az te Urad Iftened ad tenéked.
- V. Ne óly.
- VI. Ne paráznalkodgyál.
- VII. Ne oroz.

Custos: Hamis

RMNy 1484 »B« variáns

- [I. Én vagyoc az] *te Urad Iftened, ki [téged kiho]ztalac Egyptomnac [földéből az rablágnac há]zabol. Ne legyenec [idegen Iftenid én] előttem.*
- [II. Ne csinály ma] *gadnac faragott és [hafonló]fagot] valamely ábrázatra, [mely égen és földön] vagyon: meg ne hai[fad magadat azok előtt] fe tífztellyed azo- c[kat én előttem, mert én az] te Iftened: erős boß[buálló Iften vagyoc ki meg lato]gatom az Atyáknac [vét két harm]ad és negyediziglen [à kik engem] gyű- lőñec: Es irgal[mafság tévő vagyoc ezeriz]iglen azockal, à kic [engem beretnec és az én] paranczolatimat [megőrzic].*
- [III. Az te Uradnac] *Iftenednec nevét he[ában ne vegyed, ne]m hadgya azt az Úr [büntetés nélkül, à ki a]z ő nevét heában [veendi.]*
- [IV. Megemlékez] *zél hogy az Szombat [napot meg bentellyed, ha]t napon munkáldod[gyál és tegyed minden te] dolgaidat: à hetedíc na[pon pedig az te Uradnac Iftenednec Szombattya vagyon, ne tégy akkor semmi dolgot...]*

Az idézett parancsolatok szövegének kiegészítése csupán valószínű lehet, pontos megfelelőjére nem ismeretes példa. A korábbi ábécékből idézettel nem egyezik.

Az 1670 előtti ábécéskönyvecske (RMNy 3476A) feltételezhető tartalma ez lehetett:

- A₁a: A B C ... (címlapként magyar ábécé és számok).
- A₁b–₂b: Tabulák
- A₂b–₃a: Miatyánk
- A₃a–₃b: Az Hitnek Ágazati
- A₃b–₄b: Istennek Tíz Parancsolati
- A₅a: A Szent Keresztségről
- A₅a–₅b: Az Úrnak Szent Vacsorájáról
- A₆a–₇a: CXXXI. és CXLI. genfi zsoltár
- A₇a–₈a: Imádság tanulás előtt és után (vagy étel előtt és után)
- A₈a–₈b: Reggeli és estvéli imádság

„Á–bé–cé–dé, rajtam kezdék a nagy bölcsességet” – Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtéséből jól ismert ez a gyermekében felhangzó lapidáris igazság. Se iskolázás, se iskolázottság nincs olvasni tudás nélkül. Szőnyi Nagy István *Magyar os-*

kolájából választott mottója után a főntebb többször hivatkozott *A magyar olvasás-tanítás története* így kezdi előszavát: „Valóban nagy mesterség jól tanítani, különösen kisgyermekeket az olvasásra.” Ehhez képest a könyv-, nyomda- és könyvészet-történetben ismereteink elég szerények nemzeti és anyanyelvi ábécéskönyvecskéink kezdeteiről.

Választalan kérdések

Heltai Gáspár után Tótfalusi Kis Miklósig nem jelent meg Kolozsvárott ábécéskönyv? Latin–magyar sem? Ludovicus Piscator Gyulafehérvárott megjelent latin tankönyvei viszont Pécseli Király Imre munkáját folytatják. Ilyen és hasonló adatok is azt valószínűsítik, hogy ismereteink korántsem teljeseek. A reformáció és az anyanyelvi oktatás összefonódása miatt azon is elgondolkodhatunk, hogy Bornemisza ábécés kátéja után valóban Pécseli Király Imrée lehetett-e a legkorábbi önálló latin–magyar ábécéskönyv?

A bibliográfiai hiányok valószínűek, de találgatások nem pótolják ismereteink hiányát. Alkalmilag és ismételten megjelenhetett a jól eladható apró ábécéskönyv, mint a kelendő naptárak sorozata. Például gergelyjárás táján, vagy amikor vizsgák után vitték ki rektóriára a diákokat Debrecenből és Patakról, alkalmasint ponyván áruzták az egyetlen füzetből álló ábécéskönyvecskét.

Az olvasás tanítása előírás volt már 1560-ban is,⁷⁹ hiszen a haladóbbaknak latinul is olvasniuk kellett elég hamar. Az anyanyelvi oktatás eme aprócska emlékei biztonnal elenyésztek, mert szinte lehetetlen, hogy a tanító csak íratlan szájhagyományra és gyakorlatra alapozott, vagy saját kéziratos jegyzetei alapján tanított. Vajon igazolható volna az ezzel ellentétes vélemény?

Célszerű volt Patak és Debrecen korabeli nyomdatermékeinek summás áttekintése. Látható ebből, hogy évente (bár nem nagy példányszámban) az 1500, sőt 2000 lapot meghaladó összkiadásra képes sajtón a 8 leveles magyar és a 16 leveles latin–magyar ábécéskönyvecskék előállítására nem lehetett gond. Még annyira sem, mint egy halottas prédikáció hirtelen kinyomtatása, sőt még a kelendő kalendáriumnál is kevesebb munkával járhatott, és nem volt nagy papírigénye sem. Lehetséges-e, hogy az iskolavárosok vezetősége nem kívánta ennek az elemi segédeszköznek a forgalmazását?

Az ábécéskönyvecskéhez hasonló kisnyomtatvány, az úgynevezett fundamentum (kiskaté) szintén 8 levél terjedelmű (egyetlen füzet).⁸⁰

Erősen kérdéses, hogy csupán egyetlen alkalommal jelent meg hol ilyen, hol amolyan ábécéskönyv Patakon. Egy évtized távlatában kétféle magyar ábécéskönyv, és egy latin–magyar. Volt-e ezeknek több kiadása Debrecenben vagy Patakon?

⁷⁹ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 11.

⁸⁰ Például *RMK I.* 968, I. 1522.

Gyulafehérvárott Eleve való szükséges oktatását 1645-ben Medgyesi Pál a Lelki A–Be–Ce⁸¹ előtt ezzel a mondattal kezdte: „Az ÁBÉCE az írástanulásnak csak leggyengébb és elsőbb kezdeti, s majd csak gyermeki játéknak látszik, de azonban oly igen nagy mesterség fekszik alatta, hogy valamennyi szó, írás ez világon vagon, mind csak ez egynéhány bötükön fordul meg”. Nincs-e köze Medgyesi Pálnak a pataki magyar ábécéskönyv kiadásához? A szakirodalom eddig ezt a kérdést nem fogalmazta meg. Beleillik a körképbe, amelyben együtt van Gyulafehérvár és Patak részben azonos betűkészlete, együtt látunk gyulafehérvári és kolozsvári bélyegzőt debreceni nyomtatvány kötésén, amelynek táblája Erdélybe menekített pataki töredékeket rejtett. Mindezek után, a főtebbiek részletesen nem ismételve, zárjuk az RMNy 3476A summás leírásával.

[Ábécés könyv. Patak, 1666–1670, typ. principis, Rosnyai.]

A⁸ = [8] fol. 8°

Magyar ábécéskönyv. – Három csonka levélpárja marad meg, üres verzővel, próbanyomattól. Nem volt külön címlapja, az ábécével kezdődött (A₁a). A tabulák után az olvasókönyvi rész szótagolt Miatyánk, Hiszekegy szövegét tartalmazta. A Tízparancsolatot nem szótagolta. Azután a keresztség és úrvacsora szereztetési igéje, majd valószínűleg a más ábécékben is meglévő két genfi zsoltár (131. és 141.) következett. Végül – a pataki ábécéktől eltérően – nem két, hanem négy imádság lehetett a könyvecske végén.

Tartalma részben hasonló az 1659-es (szintén töredék) pataki ábécéhez (2865) és az épen megmaradt 1681-es debrecenihez (RMK I. 1254). Ezek alapján lehet tartalmát megközelítőleg összeállítani.

A pataki betűinek felújítása után nyomtatta Rosnyai János 1666–1670 között. Mártonfalvi Tóth György *Exegesis libri primi Medvllae Amesianae* című művének (Debrecen 1670 = 3632) táblájában maradt meg. Ezt valószínűleg nem Debrecenben kötötték, hanem Kolozsvárott 1671 után, leginkább 1675–1677 között a korábban Szenci Kertész Ábrahám műhelyében és Gyulafehérvárott használatos szerszámokkal.

A restaurált levélkéek mindhárom párja megvan: Debrecen Ref.; OSZK és Patak Ref: a duplumokból kettő-kettő + photo (Debrecen).

⁸¹ RMNy 2104. – BÁCSI Ernő kiadásából idézek (RMK I. 1319). Bp. 1940. 41. /Magyar Irodalmi Ritkaságok XLVI./

CSABA FEKETE

A fragmentary spelling-book printed at Patak between 1666 and 1670

Mistakenly had been identified this primer as a Debrecen print, simply because its fragments being survived in the cover of a textbook printed in Debrecen (1670), and preserved in the Library of the Debrecen Reformed College since the beginning of the 20th century, yet not registered in bibliographical desk books. Recently the font was checked by V. Judit Ecsedy the expert of the National Széchényi Library, and identified as the one used in the printing house erected by the Transylvanian Prince at Sárospatak (i.e. Patak, North Hungary) to meet the needs of the local Reformed College where Comenius was a celebrated professor.

First we have to survey the named book cover. The present research cleared up that some copies of the much favoured divinity textbook based on the work by Amesius (William Ames) which was edited in Debrecen (1670), was not bound immediately by local binders, but only years later in Kolozsvár (Clausenburg, Transylvania). The punch and binders' tool was not of Debrecen, but the ones applied by the binder of the Transylvanian Prince (see pictures 5 to 8) in Kolozsvár and/or Alba Julia. In 1671, because of the counter-reformation, the printer of Patak had to flee to Transylvania, crossing Debrecen. He was then working at Kolozsvár nearly six years. Some of the fragments of earlier proof sheets of Patak were used there. Finally in 1676 the printer became invited and then he acted as the leader of the Debrecen printing house.

As for the content of the primer, such type of spelling-books usually were incorporated during the Middle Ages, also in the 16th century, into small catechism books running to a single or two printing sheet. Later 17th century Hungarian spelling-books also run to no more than one printing sheet, having no definite title page at all (see picture 9), and their content included elements of a catechism. These fragments (see picture 1 to 4) i. e. of half torn pages measuring 128 by 6,7 or 6,8 millimeters seems to be proof impression as the back of pages, two to eight copies, are all blank. Consequently the text printed on their fore side of the torn pages also are halved. Even then, thanks to successful efforts done, compared other known editions of the Hungarian spelling-books of the 17th century (also all Abecedarium Latino-Hungaricum) identified almost all of the possible content of this fragmentary booklet; namely the alphabet, the syllables, and as a first readers' textbook items, the Lords' Prayer, Credo, Ten Commandments, Morning and Evening Prayer (and possibly one more prayer), two (or three) Geneva Psalms, in this print no one of them being syllabicate.

As a conclusion a tentative entry of this incompleat copy is closing down the paper, as it is the custom by the Old Hungarian Prints, summing up the bibliographical data, title, content, research work, and related entries.